

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

**ERDÉLYRE GYAKOROLT
KÖZMŰVELŐDÉSI HATÁSOK
A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
AZ INGÓSÁG-ÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN**

ÍRTA

BIRÓ VENCEL

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

1.

Erdély földrajzi helyzete magával hozta, hogy a XVII. században is a közvetlen szomszédságnak közművelődési hatása alatt maradt. Többé-kevésbé Erdély minden nemzete merített ebből a művelődésből. Sőt Erdély nemcsak találkozóhelye, hanem egyben tovább vivője is a műveltségnek, mint ahogy önmaga is messzebb terekről is kapott indítékokat és anyagot művelődése fejlesztésére. Ilyen módon tehát nemcsak a benne élő nemzetek kölcsönhatásának vált színterévé, hanem közelebbi-távolabbi országok és nemzetek felé is nyúltak a szálak, amelyek közművelődésére ható források felé vezetnek. Legerősebbeknek és legállandóbbaknak azok a hatások bizonyultak, amelyek politikai helyzetéből következtek.

Csak az ingóság-összeírásokhoz (inventarium) közelebb álló adatokat véve figyelembe, politikailag nagyjelentőségű, hogy Erdély, akkor mint fejedelemség, összeköttetést tartott fenn közelebbi és távolabbi országokkal. Így a nemzetközi érintkezés formái benne gyakorlatilag is ismeretessé váltak a külpolitikai tárgyalások, iratváltások, követfogadások, követellátások révén. A Szapolyay- és a Báthory-család alatt az olasz és majdnem minden fejedelem idején a lengyel összeköttetéseken kívül Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György magyarországi kitamadásai, Keleten a román fejedelemségekkel történő, Bethlen és Apafi alatt az oroszokkal való érintkezések az állami életet nemcsak állandó lüktetésben tartották, hanem Erdély közművelődési igényét is emelték.

Az igény kielégítésének eredménye több város kiépítése (Várad, Szamosújvár, főleg Fehérvár), a fejedelmi udvari élet kifejlésztése, Erdély tekintélyére való ügyelés, az idők szellemének megfelelő pompa-kifejtés, ipari foglalkoztatással, kereskedelmi összeköttetésekkel, a katonaság szép felöltöztetésével, stb. Erdély követői jártak ide-oda, akik sok ismerettel bővülve jöttek haza. A külföldről érkezett követek sok ajándékot hoztak, amelyek az er-

délyiek használati eszközei közé bekerültek. Az állami étellel együttjáró nagyvonalúság ezek szerint a külső kapcsolatokkal szoros összefüggésben állott.

Sajátos jelenség, hogy Erdélyben a fejedelmi jogok összeállítására alulról felfelé történt, vagyis az alattvalók maguk szerkesztették őket össze, nem pedig felülről fogadtatták el velük. A Fráter György kormányzónak adott jogok váltak ugyanis a fejedelmi jogok alapjává. Ilyenmódon az ország kormányzásába széles tömegek sodródtak bele, annál is inkább, mivel egykamarás országgyűlést alkottak, továbbá a fejedelmek kezét egyre szaporodó választási feltételekkel igyekeztek irányítani. E demokratikusabb elrendezés kétségkívül közművelődési eredmény.

Magyar hatás élt tovább az igazságszolgáltatásban. A vajdai bíróságból alakult a főbíróság: a tábla (curia). A büntetés kiszabásában az erdélyi országgyűlés Szent László király törvényeire hivatkozott.¹ Az alattvalók fejedelmeiket esküjükkor és a választási feltételekben az Aranybulla megtartására kötelezték.

A közművelődést támogatták a külföldi tanárok, akik az erdélyi közép- és főiskolákban a magukkal hozott rendszer szerint tanítottak. Katolikus részről a jezsuiták, kolozsvári egyetemükkel, több középiskolájukkal, protestáns részről főleg a gyulafehérvári főiskolában működő tanárok tűntek ki. Az iskola falain áthatolva közéleti tevékenység, tudomány-népszerűsítés, könyvek kiadása a tanárok bennlétének emlékei. Feljegyzés van róla, hogy a lengyel származású jezsuiták lengyel szokásokat honosítottak meg, lengyel ételeket ismertettek meg, a gyulafehérvári udvari iskolában az erdélyiekkel együtt lengyel ifjak is tanultak. A jezsuiták ebédlőjében lengyel kereskedők ültek.

A közművelődési hatást erősítették azok a diákok, akik Európa különböző egyetemén huzamosabb ideig tanultak és onnét tudományokban meggazdagodva, műveltségben gyarapodva tértek vissza, Így formálódtak ki a humanisták, akik a XVI. században János Zsigmond, továbbá a Báthoryak köré csoportosultak, a neves tanárok, akik a külföldről a főiskolára bejött híres tanárokkal is felvették a versenyt.

A kereskedők csoportja újabb csoport, amely közművelődésileg hatott. Ezek árukat hoztak be, vagy vitték ki innét. Nemcsak a pénzforgalmat növelték tehát, hanem anyag-felesleget is szállítottak ki. Kivinni való pedig bőven akadt. Az időnkint kimondott kiviteli tilalmak, továbbá az egyedárúságok eligazítanak bennün-

¹ EOE. II, 341.

ket abban, hogy a külföldiek különösen minek vették hasznát. Bőrneműek, ló, juh, méz, viasz, szúrposztó, só, buza, arany, ezüst, keneső, vas, kender a leggyakrabban szereplő nevek. Külföldről főleg iparcikkeket hoztak be.

Politikailag Erdély két nemzethez volt leginkább hozzákötve: a törökhöz és a némethez. Azért a kereskedelmi hatások is ezek általaiból voltak a legerősebbek. A mérhetetlen török birodalom igazában tartott sok ország, továbbá a három világrész találkozásánál nagyra fejlődött főváros, Konstantinápoly, a török fennhatóság alá tartozó erdélyi fejedelemségre szellemi, társadalmi, kereskedelmi, politikai téren csaknem másfél századon át nagy mértékben hatott. A török pompakedvelés az erdélyiek ruházkodásán is meglátszott. A tollbokrétás süvegek, a prémek, zsinóros viseletek általánosak voltak. A török ételek, érintkezésmód, növények, áruk, politikailag a szomszéd országoknak Erdélyhez fűzése a törökkel fennálló kötelezettségek mintájára, a török beszédbeli kifejezések utánzása, főleg Bethlen Gábornak és a portai követeknek írásaiban, valamint Erdély köz- és magánéletében megfigyelhetők. A török fővárosban ülő állandó erdélyi követek, a török politikai és napi élet állandó közelségében, mély benyomások nélkül nem térhettek vissza hazájukba. Megállapítható az is, hogy egyes fejedelmek (Izabella királyné, Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és részben Apafi Mihály) szokatlan kemény magatartása, amely a törvény mellőzésével egyes alattvalók halálbüntetését okozta, a török császár gátlást nem ismerő uralkodási eljárásának utánzása.

Akkor Konstantinápoly volt a világ egyik legélénkebb, legnagyobb jelentőségű városa, ahol az európai nagy államok állandó követeket tartottak. Még inkább azok, amelyek a törököktől politikailag függtek, így Erdély és a román fejedelemségek is. Ilyen körben Erdély nemcsak politikai kapcsolatokat építhetett ki, hanem közművelődési erősítésekre is szert tehetett. Már a Balkánon való utak földrajzilag, néprajzilag, történelmileg, gazdaságilag olyan érzelmeket váltottak ki, megfigyeléseket segítettek elő, amelyeket a lejárók érdemesnek tartottak lejegyezni. Így Borsos Tamás, Tholdalagi Mihály és más követek. A tanulságok áradata szól hozzánk írásaikból, bizonyosságul annak, hogy e követek nyitott szemmel, tanulnivaló lélekkel jártak-keltek és tapasztalataikat okulás céljából örökítették meg. Feljegyzéseik a lelki élmény varázsával kötik le figyelmünket.

A török birodalomból vagy török fennhatóság alá tartozó országokból történő árubehozatallal elsősorban külföldi kereskedők foglalkoztak. A török maga a kereskedést nem igen szerette, azt

másokra, főleg a görögökre hagyta. Ezek aztán a birodalmat és a török fennhatóság alá tartozó országokat egészen elárasztották. Adtak-vettek, egyik ország termékeit a másikba hordták. Erdélyben legtömegesebben Szebenben laktak, kisebb számban Brassóban, Fehérvárt, Fogarason. Ugyancsak a török birodalomból kerültek be a Spanyolországból odaszármazott zsidók. Előbb szórványosan, Bethlen Gábor szabadságlevele óta számosabban. Gyulafehérvár volt állandó lakóhelyük. Apafi korában az örmények költöztek be tömegesen; főleg Gyergyóban, Szamosújvárt, Erzsébetvároson, Fogarason találjuk őket. A szebeni görögök, továbbá a zsidók és az örmények a nekik nyújtott kiváltság révén zárt testületek gyanánt jelentkeztek. Ugyanis mindegyik nemzetnek saját kebeléből való bírāja volt, aki peres ügyekben eljár, az országos adót tőlük beszedte. Törökországból sok cigány költözött Erdélybe. Nekik is külön bírójuk (vajdájuk) volt. A század végén két társaságot alkottak és aranymosással foglalkoztak. A kincstárnak meghatározott mennyiséget voltak kötelesek beszállítani, a többi arannyal szabadon rendelkezhetek. Megélhetésük más forrása volt az állam engedélyével végzett szerencsemondás és varázslás.² A század végén tömeges bolgár betelepülés is történt. A bolgárok azt kérték, hogy az összes városokban szabadon kereskedhessenek és nekik is külön bírójuk legyen, aki néhány öreggel ügyekben ítéletet mondjon.³ E nemzetekhez számítandók a morva iparosok is, akik Bethlen alatt beköltözve szintén saját bírójuk alatt éltek.

Itt tehát több nemzet hasonló társadalmi szervezetbe tömörüléséről van szó, akik számukkal Erdély népességét növelték, emellett gazdasági, kereskedelmi, ipari életét, szóval közművelődését előbbre vitték és így számottevő tényezőkké váltak.

Jogi elkülönülésük látszólag az ország rendjéhez való símulást nehezítette, a tényleges helyzet azonban ennek az ellenkezőjét mutatja. Bethlen Gábor a zsidóknak adott kiváltságlevelében kiemelte, hogy a háborúban kárt szenvedett ország helyreállításán kívül az a célja, hogy a különböző nemzetek bejövételével Erdélyt kiművelje.⁴ A zsidókat egyenesen a morva anabaptisták kiváltságaiban részesítette. A kereskedő nemzetek tényleg az országhoz tartozás gondolatában teremtettek maguknak jövőt megélhetésük biztosítására. Ennek a jele, hogy görög kereskedőkkel találkozunk azután

² Boldizsár aranyos-cigány privilégiumának copijája. Kece, 1699. jún. 25. Apor István Leveles könyve [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. II. Rokonságok. — Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár tört.-hez. II, 448].

³ Puncta populi Bulgarici. Fehérvár, 1700. febr. 8. [Apor I. Leveles könyve, i. h.].

⁴EOE. VIII, 143—4.

is, miután Erdély a Portától elszakadt. E görögök mellett, hogy Szebenben állandó szállást tartottak, más helyeken is házakkal, örökségekkel rendelkeztek az országban.⁵

A hasonulás nem ment egyszerre, mivel a bejövő kereskedők ellen a hazai kereskedelem védekezett. Az erdélyi és a csatolt részekből (Partium) való kereskedők ugyanis épen nem hiányoztak Erdélyből, nemesek, nemnemesek egyaránt. Ezek nemcsak kifelé szállítottak, hanem külföldről árukat is hoztak be. Védelmükre az országgyűlés többször hozott végzéseket. Például vásárlás céljából jó pénzt vihettek ki magukkal; Váradon a török hódoltságból hozott török árukat már a vásár napja előtt megvehették épúgy, mint a görögök. Sószállítással az erdélyi honpolgárok is foglalkozhattak és kereskedhettek, akárcsak a külföldi kereskedők.⁶

A német részről jött hatás politikailag, a törökkel szemben, a kereszténység védelme kötelezettségének ébrentartásával nyomult be Erdély közelébe. E kérdés irányította az Erdély megsegítését célzó szándékokat és teremtett ismételten nehéz helyzeteket. A két világnézet, politikai hatalom, ellentétéből Erdély többször közművelődésnek felszámolhatatlan kárával került ki. Észrevehető, hogy a német világ Erdélyben gazdaságilag építő szándékokat is árult el. Így az állam-jövedelmeknek 1552. évi,⁷ a kincstári birtokoknak 1602. évi összeírása⁸ a többtermelés, a szakszerűségekre való törekvés gondolatát hordozta. Erdély kétszeri megszállása, a német katonaság beözönlése, a német származású fejedelemasszonyok udvartartása, a velük jövő német kíséret hatása, a nyugati kapcsolatokat kétségkívül erősítette. Észrevehető az is, hogy az imperium-változások idején a német kereskedők áruai tömegesebben kerültek be Erdélybe.

A hazai kereskedők védelmét és foglalkoztatását akarta erősíteni az az általános elv, hogy a külföldi kereskedők áruikat csak bizonyos helyekig hozhassák be. Ott tőlük vegyék meg őket a hazai kereskedők és ezek hozzák azután forgalomba. A Moldva-Havasalföld felől jövő kereskedőknek Brassó külvárosában, a Karánsebes, Lugos, Lippa felől jövőknek meg Szászvároson kellett áruikat lerakniok. Nagyvárad elfoglalása után (1660) Bánffyhu-nyad vált ilyen lerakodó helyé.⁹

⁵ I. h. III, 391.

⁶ I. h. III, 117, XI, 48, 195, XIV, 126, XV, 185.

⁷ De proventibus regiis in Transylvania etc. Engel, Gesch. des Ungr. Reiches und. seiner Nebenländer. II, III.

⁸ EOE. V. 162—74.

⁹ I. h. III, 117, XVI, 174.

A külföldiek azonban e rendelkezést lépten-nyomon áthágták, ami a belföldi kereskedők tiltakozását váltotta ki. Az országgyűlés ismételten hangoztatta tehát, hogy az idegenek a megjelölt helyeknél ne jöjjenek beljebb. Az ilyen kereskedők azt is megtették, hogy egymástól vették össze az árukat és a hazai kereskedők elől elvonták őket. Könnyen észrevehető, hogy az ilyen közvetítő kereskedelem az árakat emelte, azért az országgyűlés közben úgy határozott, hogy a vásárlók az árukat a bejövő idegenektől közvetlenül vegyék meg.¹⁰

Mivel görög kereskedő volt legtöbb, ezek ellen hangzott el a legtöbb kifogás. Azonban az ország végül is kénytelen volt belátni, hogy az ő behozataluk révén a török áru mégis olcsóbb, mintha az erdélyiek maguk járnának utána, továbbá, hogy a görögöktől olcsóbban lehet vásárolni, mintha „oda felvaló”, azaz a magyar Felvidéken át hozott áruk kerülnek Erdélybe.¹¹ A görögök főleg nyers bőrökkel, köztük vad-bőrökkel kereskedtek, de ezeken kívül hoztak be sok mindent, köztük fűszereket, bőrkészítményeket, ruhaneműeket, köztük sok selyemárút is.

A törökországi, továbbá velencei, bécsi, németországi, lengyelországi áruk behozatalára 1672-ben német vezetővel az élén külön Keleti Társaság (Orientalis Compania) alakult, olyan módon, hogy Fehérvárt boltokat nyitva, áruikat ott az erdélyi kereskedőknek eladják.¹² Ezek azután az árukat Erdély városaiba szanaszét hordozzák. E társaság tehát még inkább fokozni akarta a behozatalt, amely az említett helyekről a fejedelemség egész ideje alatt ide irányult. Ugyanis török, olasz, német, rác kereskedők itteni állandó szereplése az erdélyi történeti forrásokból kimutatható.

Erdélybe a két román fejedelemségből is állandón kerültek be áruk. Havasalföldről arzén, berbécs, nyers ezüst, Bethlen Gábor korában sertések, különböző színű téglák. Keresett volt a havasalföldi bor. Apafi fejedelem sok bort vásárolt, amelyet korcsmáztatási jogánál fogva kiméretett. Faolaj, török édesség, rizs, csuka, juh, len kerül be onnét bőven Erdélybe.¹³ Mindkét fejedelemségből borneműket is hoztak, a háromszékiek gabonát szoktak e helyeken vásárolni. Moldvai só behozataláról is olvasunk. Moldva-Havasalföld felől a görög kereskedők állandóan szállítottak Erdélybe áru-

¹⁰ I. h. XVIII, 317.

¹¹ I. h. III, 391, VIII, 127.

¹² I. h. XV, 318.

¹³ Meteș Ștefan, Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardeal până în veacul al XVIII-lea, Sighișoara, 1921.

kat. Lugos, Karánsebes vidéke szűk termés idején a török birodalomból élt.¹⁴

Mind e behozatal közművelődési jelentősége az, hogy a külföldiek az erdélyieket ellátták a szükséges cikkekkel. Emellett a hazai kereskedők is nagyobb elfoglaltsághoz jutottak, a lerakódó helyeken átvett árukat ugyanis ők hozták forgalomba. Ugyanúgy ők gyűjtötték össze az olyan árukat, amelyeket külföldi kereskedők az országból kivittek. Az országgyűlés tiltakozott az ellen, hogy a külföldi kereskedők faluról-falura, havasról-havasra járva gyűjtsenek kiszállításra való élelmiszereket.¹⁵ Így a külföldi kereskedők a hazai kereskedelmet fellendítették és egyben a jólétet emelték.

Megfigyelhető, hogy a szükséges árukkal való ellátás előnyét minden társadalmi osztály élvezte. A vételbe és az eladásba ugyanis a jobbágyság is belekapcsolódott. Az egykorúak a jobbágyságot sokszor szegénység nevezet alatt említik. Kevesebb vagyonuk dacára azonban ők is bejártak a vásárokra, hogy ott fölös búzajukat eladják, ugyanúgy állataikat értékesítsék. Csak így tudtak vásárolni és így teremtették elő a pénzt, amely adófizetésre kellett.¹⁶

A behozatallal az életszínvonal emelkedett, Bethlen Gábor rendelete t. i. hogy a külföldi árusok ne csak közönséges árukat hozzanak, hanem mindenféle vont aranyat, ezüstöt, bársony, selyem anyagokat is,¹⁷ amellelt tanúskodik, hogy az erdélyi öltözeteket értékesebbé, szebbé akarta tenni. Értékesebb anyagot, tehetségükhöz mérten, a nemeseken kívül a jobbágyok is vettek.

Jelentős tényező, hogy a behozott áruk egyben mintául is szolgáltak. A külföldi kereskedők nyersanyagot, feldolgozott árut egyaránt hoztak be és a műipart fejlesztették. Az egykorúak megállapítása szerint az erdélyi műipar fejlesztésére szükség volt. Apáczai Cseri János gyulafehérvári székfoglaló beszédében hangsúlyozta is, hogy műipari dolgokban Erdély idegen segítségre szorul.¹⁸ A század végén Apor István kincstartó meg úgy vélekedett, hogy minden foglalkozásból legalább két iparost kellene a felsőbb részekből Erdélybe hozni, hogy ezek a városokban elhelyezkedve, tőlük a mi embereink tanulhatnának.¹⁹ Sok esetet lehetne felhozni

¹⁴ EOE. III, 139, 437, XIV, 398.

¹⁵ I. h. XVI, 174.

¹⁶ I. h. III, 499, V, 581, VIII, 98.

¹⁷ I. h. VIII, 299.

¹⁸ Király István, Apácai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége. Marosvásárhely, 1911. 27.

¹⁹ Apor István br. Kleinburgnak. Kece, 1696. okt. 22. [Apor Leveles könyve, i. h.].

arra, hogy az erdélyiek a külföldi iparcikkeket tényleg utánozták is. Így például: cáp (kecske) bőrből német módon készített pár szekernyéről (hosszúszárú saru) olvasunk; brassói posztóból abaruha (durva fehér vászon) készült; német módra formált cipellőt, Erdélyben előállított cáp-bőrből kordován (kordovai), azaz török bőr-csizmát, német mintára rakott szép tarka, összejáró virágú nagy kályhát említenek.²⁰ Elterjedtek a morva anabaptisták („új keresztények”) áruai az ipar sokféle ágából (posztó, kés, szíj, agyagedény, kályhacsempe, stb.).

A törököknek a magyar területről való visszaszorításával politikailag nagy változás következett be. Ettől kezdve nem Konstantinápoly, hanem Bécs lett az erdélyiek fő bevásárló helye. Erdély nem kapcsolódott be közvetlenül a magyar közigazgatásba, hanem mint külön országrészt Bécsből kormányozták. Az oda vezető út megrövidült, mivel nem kellett az egész Felvidéket az utazóknak megjárniok. Az Erdélybe bevezetett postakocsi ugyanis Debrecen át rövidebb uton vitte fel az utasokat. Ilyenek meg bőven akadtak. Részben ügyes-bajos dolgaik miatt kellett feljárniok, részben világlátni rándultak fel, vagy az új idők kívánalmainak megfelelő bevásárlásokat tettek. A kor divatja szerint több olyan útinapló íródott, amelyek beszédesen tárják fel a látnivalókat, amelyek közé Bécsben az egyszerűbb életmódhoz szokott erdélyiek kerültek. Nyugati szokásokat figyeltek meg, élénkebb időtöltést, kényelmesebb lakásberendezéseket, nagyszámú építkezéseket ismertek meg. A következő lépés már a saját sorsukkal való összehasonlítás és a fényűző életnek utánzása lett. Az új szokások a gazdagabbak, sőt részben a szegényebbek életébe is beszivárogtak.

Az erdélyi egyszerűbb életmód folytonosságában ezzel bizonyos törés következett be. A természetes fejlődés rovására tömeges újítás zavarta meg az eddigi életmenetet. A változást a nyugati műveltség térhódításának is lehetne felfogni, ha a hatás nem járt volna káros következményekkel. A most bekövetkezett rangemelésekkel azonban nagyobb lett a különbség ember és ember között, a főnemességnek nagy költségekkel járó eladósodása a jobbágyság nagyobb megterhelését vonta maga után. A német tisztviselők beözönlése miatt meg erdélyiek kerültek háttérbe. A kor írói (Apor Péter, Rettegi György, Cserei Mihály) élénken szemléltetik azt a befolyást, amely alá főleg a magasabb társadalmi osztályúak kerültek. Megállapítható azonban az is, hogy az új idők a népi művelődés természetes folyamatát nem tudták veszélyeztetni.

²⁰ EOE. VI, 134, 144, VIII, 277, 279, 297, 331.

A XVII. század második fele, amelyre jelen tanulmány szorítok, Apafi fejedelem uralkodási idején túlmenőleg még egy évtizedet foglal magában. A letűnt török világ után tehát erőteljesebb nyugati hatás megindulását tárja elénk. A sokágú és széles mederben folyó közművelődési beáramlás rendszeres ismertetése mindenestre szélesebb kifejtést igényelne, de az ingóság-összeírásokra, mint forrásokra szorított tanulmány a kor társadalmi életéhez inkább csak adatokat kíván szolgáltatni.

A kínálkozó források fennmaradása mindenesetre nagyon esetleges. A gazdagabbak saját javaiknak összeírását, már az öröklések és értékmegállapítások miatt is, inkább szorgalmazták, mint a kevés vagyonnal bíró szegények. Azonban a gazdagabbak ingóság-összeírásából is a szegénység helyzetére sok következtetés vonható. Az ingóság-összeírások adataihoz az országgyűlési végzések, az árszabályzások is sok kiegészítéssel szolgálnak.

A tárgyalt korban Bánffy György, Apor István, Teleki Mihály voltak a leggazdagabb emberek Erdélyben. A Bánffy-család vagyon-összeírásából megvan a gyalui vár ingóságainak a leírása,²¹ megvan Apor István Kolozsvárra gyűjtött holmijainak jegyzéke,²² Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának inventáriuma,²³ amellet Telekinek értékes levelezése.²⁴ Bánffyt és Aport Bécsben annyira elragadta az újdonságok varázsa, hogy bevásárolásokra nyolcvanezer forintot költöttek. Az említett összeírásokból Aporé a legkimerítőbb és egyben legértékesebb. Az ő összeírásában felsorolt sok öltözet közelebbi megismerése már magában véve nyeresége az irodalomnak.

A Kornis-család egyik tagja: Kornis Gáspár és felesége, Csáky Mária, ugyanez időben a fallal kerített Besztercére menekítették értékes tárgyaikat.²⁵ Csáky Mária mesés, ékszereinek jegyzéke is megvan.²⁶ Az ő személye már a század végén alakuló új főnemes

²¹ Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.

²² Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. II. Rokonságok].

²³ Inventarium universorum bonorum mobilium et immobilium circa curiam nobilitarem Ozd Sz. Peteriensem... pertinentium. Factum dic 14. Sept. (16) 79 [Erd. Nemz. Múz. lt. Teleki László lt.].

²⁴ Gergely Sámuel, Teleki Mihály levelezése.

²⁵ Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái regestruma 1688 [Erd. Nemz. Múz. lt. Kornis lt.].

²⁶ Néhaj Csáki Mária asszony Kornis Gáspárné asszony ezüst és egyéb clencdiuminak inventariumja, pecsételve, subscribálva 1688. die 31. Iulii. No. 26. [no.].

asszonynak, „a dámának” ruha-kellékét tárja elénk. Román forrás Brancovici Száva és György testvére 1680. évi ingóság-összeírása,²⁷ amelybe a Korda-család javaiból is sok tárgy belekerült.

A szászok sem maradtak külföldi hatás nélkül, bár az ő iparuk igen fejlett volt és régi időtől fogva szállítottak külföldre is. Így, amikor János Zsigmond fejedelem II. Szolimán török császár meglátogatására készült, kíséretének felszereléséhez a szászok is hozzájárultak.²⁸ Tárgyaik között török szablya, török cérna fordultak elő. Az Erdélybe dél felől jövő kereskedők áruikat Brassóban, Szászvároson rakták le, ezekből tehát a szászok is vásároltak. Délről főleg fűszerek, prémek kerültek hozzájuk.

Az ingóság-összeírások szellemi és anyagi hatásokat egyaránt tüntetnek fel. Széles tehát az a terület, amelyre a megfigyelések reávilágítanak, bizonyságául annak, hogy a közművelődés az egyének és tömegek ízléséhez és szükségleteihez mérten sok vonatkozásban nyilatkozik meg.

Az egyházi művészet terén, az egyes családokat tekintve, a természetes behatások az erdélyi törvény következményei. E szerint az egyes helyeken a kisebbségben maradt vallások imaházat tarthattak fenn, a nemesek meg saját használatukra, saját vallásukból való papot alkalmazhattak. A főnemesek tehát birtokaikon a maguk és jobbágyaik részére magán-kápolnákat rendeztek be, az istentisztelethez szükséges eszközökkel szerelvén fel őket.

Hogy csak néhány névre utaljunk: CZEGEI VASS JÁNOS, aki Olmützben, Prágában is tanult, kiváló jezsuitákkal, így VÁSÁRHELYI DÁNIEL győri, az erdélyi származású FORRÓ GYÖRGY nagyszombati rektorokkal, továbbá a híres bibliafordító KÁLDY GYÖRGY-gyel állott levelezésben és tőlük értékes egyházi tárgyakat kapott. Vásárhelyi réztáblába vésett szép szentképet, szép veres karmazsinba (sötétvörös színű török posztó) kötött Bibliát küldött neki. Forró Vassnak Rómában kegytárgyakat szerzett. Az ilyen kegytárgyak iparművészetileg számbajövő alkotások. Vassnak 1634-ben kelt végrendelete leltárszerűen sorolja fel az ereklyéket, amelyeket ide-oda szánt. Ébenfából készült Rómából hozott kegytárgyat, Rómában ezüstbe foglalt és nyakban hordozott más ereklyét, ezek tartására ébenfából való ládácskát. Böven voltak templomi eszközei: képek, miseruhák, kehely, szentségtartó, ezüst gyertyatartó, házainál táblás oltárok, kék bagaziával (vászon) bélelt oltárterítő. A

²⁷ Inventarul averii Mitropolitului Sava Brancovici și a fratelui său Gheorghe, confiscată de oamenii lui Apafi la Sibiu în 9 Iulie 1680 [J. Lupaș, Documente Istorice Transilvane. Cluj. 1940. I, 368—85].

²⁸ EOE. II, 317—8.

Kornis-csalad birtokában miseruhák, skófiummal (arany, ezüst török fonál) varrott kehelytartó, egyházi ruhák, kelyhek, stb. nagyobb számmal tűnnek elő.²⁹ Apor István holmija között más tárgyakkal együtt sok egyházi szert találunk.

Az egyházi szerekből sok nem Erdélyben készült. Apornak Becsből való műremek-szentségtartója, szent olajos ón doboza ma is megvan. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában meg úrvacsorához való asztalt látunk. Brancovici Száva püspök ingóság-összeírásában ciprusfából előállított zománcos keresztekről, skófiummal varrott vagy keleti gyöngyökkel díszített egyházi ruhákról olvasunk. Ilyen: fehér-sárga skófiummal, gyöngyökkel igen gazdagon ellátott fekete bársony püspöki sapka, továbbá 13 darabból álló selyem, gazdag püspöki öltözet. Némelyike skófiummal varrott, gyöngyösek is vannak. A tárgyak között található a gyöngyház-as-ezüstös-aranyos püspöki mankó (pásztorpot). A görög-keleti papok a szertartáshoz szükséges ruháikat Havasalföldről szerezték be.³⁰ Látható tehát, hogy olasz, német, török, bizánci hatások bontakoznak ki az ingóság-összeírásokból.

Az egyházi szerek szemlélése a található könyveknek a megfigyelésére vezet rá bennünket. A papi imakönyvek, halotti beszédgyűjtemények, magyarnyelvű egyházi könyvek mellett bőven akadunk külföldi szerzők műveire is. Vass János könyvei szép értéket képviseltek, Teleki Mihály udvarházában több polcon állottak a könyvek, Brancovici Száva magyar, deák nyelvű és keleti rítusú könyvei tűnnek fel. Román könyvek nyomtatására külön nyomdával rendelkezett. Az idegen könyvek nagy tömege főleg Apor István ingóság-összeírásában szemlélhető. Ő a kolozsvári jezsuitáknál tanult és könyvei összegyűjtésében is a jezsuiták műveit részesítette előnyben. Könyveinek száma mintegy százra rúg. Nagyszámú magyarnyelvű vallásos műveken kívül latin klasszikusok, egyéb irányú könyvek nagy tömege lep meg bennünket. Neves teológusok munkái gazdagítják gyűjteményét. Hogy csak néhány nevet említsünk: Toledus Ferenc, Becanus Márton, Avancini Miklós, Posnaniensis Péter, Collatus Lajos, Albertini Ferenc, Kreitzen Károly, Abelli Lajos és a híres könyvnyomtató Plantinus Kristóf nevei fordulnak elő. Ez utóbbi Zsámboki János híres magyar humanistának volt a barátja. A könyvek között szerepel a bécsi könyvek jegyzéke, tehát Apor figyelemmel kísérte a tudományos irodalmat és vásárolt annak régi és újabb termékeiből. Benne tudatos könyvgyűjtőt ismerünk meg, aki a kor könyvbarátai között méltán megemlítendő.

²⁹ Kéziratai Erd. Nemz. Múz. gr. Wass lt.-ban.

³⁰ Meteş, i. m. 159.

Írásaiban Vergiliusra, Macchiavellire hivatkozik; ez képzett emberre vall.

Korismeretet terjesztettek a novellák, amelyek Bécsből Erdélybe is lekerültek. Hetenként kétszer küldték őket nyomtatásban vagy írottan, latin, olasz és német nyelven.³¹

Az ingóság-összeírásokban szereplő könyvek befogadására az udvarházakban akkor még hiányoztak a könyvtárszobák, amilyenek a következő század barokk kastélyaiban már rendszeresebbek. Arról értesülünk, hogy az első francia módra épített kastélyt Erdélyben 1668-ban emelték. Közepén nagy teremmel, jobbra, balra lakosztályokkal, előtte díszkerttel. Apafi Mihály fejedelem ebesfalvi (erzsébetvárosi), fogarasi kastélyaiban már ilyenmű parkkal találkozunk.³² Apor német kertészt hozatott Bécsből;³³ ez azt mutatja, hogy parkot már ő is rendezett be. A parkok kiszorították a gazdasági kerteket, amelyek eddig az udvarházak hasznothajtó járulékai voltak.

Az uzdiszentpéteri udvarházban, a tágas ebédlőben zenekar számára készített emelvények simultak a falakhoz, amint ezt az újmódi kastélyok berendezése a következő században már magával hozta. E Szentpéteri újabb udvarházat Apafi fejedelem építtette, s csak később került a Teleki Mihály birtokába. Bornemisza Anna fejedelemasszony nevével és címerével ellátott szarvasagancsos függő gyergyatartók azonban továbbra is őrizték a fejedelmi birtoklás emlékét. Az ebédlőben, az ú. n. ebédlő-palotában meg a terem oldalába vájva két zenekar számára is készült festett deszkával borított oszlopos állvány.

Apafi fejedelem és külön a fejedelemasszony udvari zenekarának összetétele is ismeretes. Azon az úton jártak tehát, mint az előző fejedelmek, akik általában kedvelték a zenét. Már az anyja révén olasz származású Izabella királyné kiváló zenebarát és játékos volt. Fia, János Zsigmond, is hasonlított hozzá. Báthory István páduai diák korában szerette meg az olasz zenét, és itthon is zenekart állított össze. Halála után a zenekar Báthory Zsigmond fejedelem udvarába került.³⁴ Fejedelmi eskütételénél olasz zenészek szerepeltek és szórakoztatták a 12 asztalnál leült vendégeket. A vá-

³¹ A bécsi alkancellária a Guberniumnak 1696. ápr. 28 [Liber exp. 57. Orsz. lt. Bpest].

³² Radvánszky Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I, 5, 19.

³³ Apor I. 1697. évi kiadási jegyzékéből [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

³⁴ E. Haraszti, Etienne Báthory et la musique en Transylvanie [E. Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. 71—87].

rosház tornyában, majd az étkezés alatt ugyanez alkalommal a ház előtt trombitások és dobosok foglalkoztatták a hallgatóságot.³⁵ Olyan hangszerekkel tehát, amelyek az erdélyiek lelkéhez közel állottak és a szomszédos népek hangszereihez jobban idomultak. Bethlen Gábor lakodalmára küldött török basa is dobszó és sípok között vonult be a városba.³⁶ II. Rákóczi György menyasszonya érkezésekor török és lengyel sípok harsogtak, II. Apafi Mihály fejedelmi jelvényei hozatalakor dob, trombita, török síp hangjai hallatszottak.³⁷ Apafi Mihály érsekújvári látogatásakor a török táborban fúvó hangszerek szóltak.³⁸ E hangszerek között legjellegzetesebb a török síp vagy tárogató síp. Ez Erdélyben is nagyon elterjedt és kiszorította a dudát vagy tömlő-sípöt. A török síp szerephez jutott Apafi Mihály és felesége zenekaraiban is. A fejedelem zenekarában 1666-ban volt 5 trombitás, 1 török sípos, 1 virginás, 2 hegedűs. A fejedelemasszony zenekarában 1683-ban 10 trombitás, 3 sípos, 1 virginás, 5 hegedűs.³⁹ A virgína a mai zongorát pótolta.

Most tehát, amikor Teleki Mihály egyik leányát férjhez adta és a zenekari állványra szüksége volt, valószínűleg ilyen hangszerek szólaltak meg újra a teremben. Vagy talán úgy történt, mint II. Rákóczi György lakodalmakor, amikor német, magyar és cigány zenéről olvasunk.⁴⁰ A cigányok rendszeren kettősben jártak. Az egyik lantot vagy tamburát pengetett, a másik hegedűn játszott. A török hegedű a guzlicához hasonlított.

Beszédesen szóltak az inventariumok a virágokról, amelyek között török eredetűek is vannak. Még beszédesebben az illatszerekről, melyek közül több orvosságul is szolgált. Több asszony nevet szerzett magának azzal, hogy az udvarházakban szokásos patika-ládaiban hatásos gyógyító szereket tartott készenlétben. Az ilyen asszonyok ismereteiket az orvosoktól tanulták vagy egymástól lesték el tudományukat.

Teleki Mihály felesége, Veér Judit, részére Eperjesről küldött orvosságokat, miután felesége betegségét ott bő szóval ismertette. Görgei nevű orvos ígérte, hogy maga is eljön Telekiékhez Kővárba.⁴¹ Bethlen Gábor a zsidóknak a kiváltságlevelet Szasza Ábrahám zsidó orvos közbenjárására adta ki. Ez az orvos azonos

³⁵ EOE. III. 99.

³⁶ Erd. Múz. 1893. 183—90.

³⁷ EOE. X, 357, XVIII, 25.

³⁸ Török történetírók (Karácson Imre ford.), III, 326.

³⁹ TTár. 1894. 557-63, 1893, 161—5.

⁴⁰ EOE. X, 360.

⁴¹ Teleki Mihály levelezése. IV, 487—8.

lehet Salza (rossz olvasás révén) nevű orvossal, aki a fejedelem gyógykezelése végett Konstantinápolyból Erdélybe érkezett. E kiváltságlevélben a fejedelem a zsidó orvosoknak szabad bejövételt biztosított. Magánosok is fordultak a törökországi orvosokhoz tanácsért. Így Szalánczy István a fővezér főorvosától, Simonitól kért receptet. Réthi István kapitánya is járt orvos után, hogy az a Portáról Erdélybe jöjjön.⁴² A keleti orvosok hatásának tulajdonítható, hogy Erdélyben különleges orvosszerek terjedtek el. Így Bornemisza Anna patika-ládájában emberkoponya, sárkánypor, kígyószarv, sárkányvér orvosszerek nevével találkozunk.⁴³

Mindezeknél szélesebbkörű az anyagi téren megnyilatkozó hatás a külföldről bekerült áruk révén. Nem tagadható, hogy az anyagi szükséglet mellett szellemi igényesség sem hiányzott, amennyiben a behozatalokból ízlés- és életszínvonal emelkedés figyelhető meg. A férfi ruhaanyagok behozatalának különösen nagy a jelentősége, amennyiben azok széles körben terjedtek el. A jobbágyok is finomabb ruhaanyagokat szereztek be annak ellenére, hogy a nemesség az ellen ismételten tiltakozott. Eljárásukat azzal okolták meg, hogy a béres szolgák rendi a gazdáik sorsát többnyire felülmúlja és hogy a jobbágyok a maguk soruk szerint való közönséges köntösöket viseljenek. Ne hordjanak tehát festett posztóruhát, ilyen nadrágot, gyolcs- és egyéb varrott inget, csizmát, nyuszt-, farkas-, rókabőrös- és forintos dupla süveget. Ellenben viselhetnek fehér abából készült ruhát.⁴⁴ Az aba keleten tevé vagy kecskeszörből készült durva kelme, Erdélyben durva fehér posztó volt. Tehát háziilag is előállítható. E kelmét a nemesek is használták.

A szegénységre, azaz jobbágyságra vonatkozó ilyenmű intézkedések a rendi társadalmi berendezettség egyoldalúságából következőleg a nemesség szempontját vették figyelembe. Látszólagos humanizmusuk a takarékoság elvére támaszkodott, valójában azonban a nemesi tekintély védelmét rejtegette. Kimondták ugyanis azt is, hogy a görög görög ruhát, a zsidó meg zsidó ruhát viseljen, hogy így a ruha nyilvánvalóvá tegye, kiki milyen életkövetésre született.

A jobbágy-ruha viselésre vonatkozó intézkedések többszöri megújítása mutatja, hogy a mindennapi élet az elméletre rácáfolt és a ruházkozásban kiki vagyonához mért lehetősége szerint öltözködött. A gyolcsing, a szőrmés süveg, a festett posztó ilyen módon állandó használatban maradt. Ennek következménye, hogy a kül-

⁴² EOE. VIII, 143-5, Tör. Magy. Áll. Okm. III, 164, I. Rákóczi György és a Porta (Beke-Barabás) 429.

⁴³ Radvánszky, i. m. I, 265.

⁴⁴ EOE. XI, 72, XIV, 115, XVII, 89—90.

földről behozott áruk vagy a finomabb belföldi anyagok a közművelődés előmozdításának jelentős tényezői.

A külföldi ruhaanyagok közül időrendben a boroszlói és a leMBERGI posztó tűnt fel, majd a karasia (kétszer ványolt posztó), a tömött sálya és az igler (iglói) posztó. A Báthory Zsigmond alatt kifejlett fényűzés drága velencei műtárgyakat juttatott Erdélybe. Az országgyűlés azonban megtiltotta, hogy afféle hiábavaló aprólékokért az ország kincse kikerüljön. Egyéb külföldi piacok állandósultak: az olasz (közte a bergamói, veronai), a német (közte a nürnbergi, meissen), a török (nándorfehérvári), a lengyel (boroszlói).⁴⁵

A ruhaanyagok közül gyakran ismétlődtek: a kamuka, juhteve szőréből készült kelme, gyapjú, selyem, gyapot-fonallal keverve; az atlac, nehéz, tömör, fényes szövet, leginkább selyemből; a tabit vagy tafota, habos selyemszövet, elsősorban férfiruhának való; csemelet, habos szövet, teveszőrrel kevert; a gránát vagy skárlát, bíborszínű drága, nehéz posztó; a rázsa, viselőruhának való posztó; a kanavác, könnyű nyári szövet; bagazia (kékrefestett vászon); damaszt, selyem, gyapjú vagy vászonszövet; patyolat (batisz) fátyolszerű szövet selyemzállal; fosztán, vászon vagy más vékony szövet; cinadof, vékony gyolcs. Truppai, sziléziai, lengyel gyolcs is előfordul. Bethlen Gábor korától kezdve elszaporodtak az olasz selyemárúk, ilyeneket egyéb helyekről is szállítottak (Bécs, Törökország, Boroszló, Morvaország).

A határvámok, azaz harmincadok, is élénken szemléltetik a behozatalt. 1688-ban például a többek között behozott áruk angliai (Bethlen korától általánosan elterjedt viselőruhának való olcsó posztó) és cserkesz, skárlát posztó, aba, kamuka, több színben tündöklő, azaz velencei tafota, török tafota, skófiúm, török cérna, teveszőr kötél. 1698-ban ilyenfélék mellett a következő neveket találjuk: nikápolyi gyapjú, patyolat, török vászon, teveszőr öv, perzsadrinápoyi-ruméliai áru, fűszerek, gyümölcsök, ruhadíszítésre szolgáló bőr (nyuszt, nyest, stb.)⁴⁶

Ha a kereskedők neveit nézzük, ilyen nevekkel találkozunk: Bukuresti György, Bukur Izsák, Tergovistei Nyáguly, Nikápoli Mircse, Ternavai Koszta, Macsói Lepadát.⁴⁷ E nevekből nyilvánvaló, hogy román, bolgár, török, görög kereskedők hozták az emlí-

⁴⁵ I. h. II, 69, 182, 382, III, 217, 486, V, 195.

⁴⁶ Bucsaki Süveges István kimutatása 1688-ból [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor I. levelek].

Az 1698. július 4-i kimutatást l. Apor I. Leveles könyve i. h.

⁴⁷ Harmincad-kimutatás 1689-ből, a kereskedők neveivel [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor levelek].

tett árukat Erdélybe. A kereskedelem köre ugyanis a XVII. század második felében is nagy kiterjedésű maradt. A XVII. század második felében még a töröknek a magyar Alföldön létező török, lengyel és németországi áruk behozataláról értesülünk. A már említett *Orientalis Compania* is ilyen árukat szállított. A Lengyelországgal történő kereskedelem egyik középpontja a felvidéki Eperjes volt.⁴⁸

Különleges eset, hogy 1678-ban Eperjesről egy lengyel leány angliai posztóval megrakodva érkezett Erdélybe. Tizenegy nyelvet beszélt, Kelet- és Nyugat Indiát bejárta. Harminc év óta utazott már ilyen foglalkozásban.⁴⁹

Az erdélyi forgalmat fokozták azok a kereskedők is, akik a török-kozák háború miatt Erdélyen keresztül jártak Lengyelországba, Poroszországba, továbbá Oroszországba. Főleg perzsiái és török árukat vittek.⁵⁰

Önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy ilyen behozatal mellett különleges erdélyi ruhaneműekkel találkozunk-e. Az árszabályozások ugyan csak általánosságban említik meg a ruhaanyagokat, azonban közöttük különlegesek is előfordulnak. Ilyenek a brassai posztó, a brassai posztósüveg, a szebeni és alvinci süveg, a (szász) sebesi pakróc, a belényesi lazsnak.

A sok oldalról beszivárgó hatás a jószág-összeírások tanúsága szerint részben a ruhaanyagokra, részben a ruha elkészítésmódjára vonatkozott. Az inventariumok tömegesen sorolnak fel kész ruhákat, hozzájuk tartozó részek leírásával. A főnemesi díszruhánál tehát a mentét, dolmányt, nadrágot, csizmát, süveget. E ruhákban sajátosan vegyül össze a Nyugatról hozott vagy annak mintájára itthon készült anyag a keleti vagy annak utánzásaképpen helyben előállított anyaggal. Főleg a század végén erős az összekeveredés. Apor István ruhatárában például ilyen jellemző összeállításokkal találkozunk: Barackvirágszín sálya mente, nyusztlábbal bélelt, bécsi varrott gombszárak rajta, hozzávaló dolmány, nadrág, nyusztos süveg, aranyos sarkantyús cselebi (magasszárú, a vadászokéhoz hasonló török) csizma, karmazsin vékony selyem zsinóröv. Más öltözet: Hollószínű angliai mente, hiuzmállal (szőrmével) bélelt, hozzáálló dolmány, ezüst fonállal (skófiúm), vert gombokkal, nadrággal és sárga kapcával. A kapca harisnyapótló ruhadarab volt, vagy

⁴⁸ EOE. XV, 185, 318, 537.

⁴⁹ I. h. XVI. 538.

⁵⁰ *Copia proiectorum Camerae porrectum*. Az 1698. év elején [Apor Leveles könyve i. h.].

Copia proiecta supra tricesimis Trans. Torda, 1696. aug. 18 [uo.].

pedig azt bőrből a lábhoz idomítva, rövid harisnyaformára varrták. Vagy: világos meggyszín bársonyból való mente, hiuzmállal bélelt, sárga skófiúm vitézkötéses gombok rajta, hozzávaló dolmány, testszín angliai nadrág, aranyos cselebi csizma, testszín selyem és ezüst fonálból való öv.

Egyéb ingóság-összeírásokból is lehetne számos példát felhozni, amelyek az anyag-keveredést, közelebbről az ízlést bemutatják. A férfiruhában legdíszesebb volt a mente. Sálya, violaszín sálya, róka nyakkal, továbbá skárlát-gránát, veres skárlát, angliai mente különböző, többnyire tompább színben, továbbá zöld velencei gránát mente, ugyanilyen nadrág, vagy angliai posztóból készült teljes öltözetek mellett olcsóbb anyagokból készült ruhákkal is találkozunk. Ilyenek a kanavác és aba-mente.⁵¹ Idegen ruha-utánzások a horvátos (felhasított újjú) mente, továbbá a csausz- avagy kocsis-mente. Ez utóbbiból egyiknek a leírása: zöld sárga kamukával bélelt, eleje-hátulja tengerszín tafotával bélelt, kilenc hajszín száras gomb rajta. Utánzás számba ment a török csonkaujjú mente. Az inventariumban előforduló ilyen mentén tizenöt ezüst fonállal tarkázott gomb díszlett.⁵² A mente bélései között báránybőrt is találunk.

A tulajdonképeni kabát neve dolmány. Ez a XVI. században hosszú, a XVII. században rövidebb, azaz kabátszerű volt. Anyagául veres gránát, angliai posztó fordul elő. Ez utóbbinak a leírása: Fehér angliai skófiúm arany gombokkal, zsinórzattal, fehér angliai nadrággal, mákszín, violaszín angliai dolmány.⁵³ Egészen könnyű ruha a perzsiái házi öltözet, kétségkívül török területről behozva. A török sapkával is találkozunk.⁵⁴

Kiegészítő ruhadarab a süveg, amely kalap helyett a fejet borította. Kedvelték a kozák, azaz lapos süveget. A süveg egyszerű vagy szörmés volt, anyaga különböző. Így volt sálya, kozák, angliai rókás kozák, angliai kozák, fajlandisz (flanell) süveg.⁵⁵

Mind e ruháknak való anyagot a háznál nagyobb bőségben is tartották időszerű felhasználás végett. Ez is mutatja, hogy a ruhákat itthon készítették el. Tehát egyes formáktól eltekintve a behozott anyag a hazai ruhaviselet fejlődését nem akasztotta meg. Vég-

⁵¹ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.]. — Jakó, i. m. 168. — Teleki Mihály levelezése. V. 451.

⁵² Apor I. Kolosvárt levő egyetmásinak regestruma [i. h.]

Névtelen összeírása Kolosvárt, 1650. július 13 [Radvánszky, i. m. II, 302].

⁵³ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban (szobákban) vadnak egyet-mások ez szerint anno 1699. die 17. Decembris [Erd. Nemz. Múz. lt. Lázár lt.].

⁵⁴⁻⁵ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.].

számra állottak: a velencei kamuka, a publikán szín (a zöld szín egy világos árnyalata), a rázsa, az aba, az angliai posztó, a török gránát, a fajlandisz. A ruhadíszek közül kiválnak az övek és gombok. Ezekre vonatkozólag ilyen közelebbi leírásokkal találkozunk: arany, ezüst gombok, karmazsin selyem gomb, karmazsin selyemből mentére való gombszár; selyem zsinóröv, skófiomos ezüst gomb.⁵⁶

A férfiak hordták a keztyűt is, azonban eleinte inkább csak télen. Így pézsmá, farkas és egyéb szőrmékkal bélelt keztyűkkel találkozunk. Ismeretes volt a bécsi irhakeztyű. A nyári keztyű még annyira ritka, hogy Apor István megszólta Boér Sámuelet, amikor ez nyári keztyűvel közeledett hozzá. Törökországból származott el a salavári, azaz a lábra csavart széles posztószalag.⁵⁷ Elterjedtek a török keszkenők is. Skófiummal varrott igen szép ilyen keszkenő található Apor inventariumában. Teleki Mihályné cinadof keszkenőt ajándékozott Thököly Istvánnak, amennyiben a patyolat anyagot nem találta elég tisztességesnek.⁵⁸

A nemesi férfi díszruhához tartozott a kard, amelyet török díszítésekkel is elláttak. A türkiszekkel, korálokkal foglalt dísztárgyak és ékszerek Törökországból kerültek be.⁵⁹ Így a Kornis-családnál Besztercén volt veresbársonyos, türkisz portai kard, selyem majccal (szíj helyett használt zsinór) felkötve. Gyermekeknek való aranyos portai kardocskával is találkozunk, amelyet veresbársonnyal borított szíjjal kötött fel. Egyik Kornis tulajdona: nemes sparde (spada) ezüstös markolattal, veres bársonnyal ezüstösen borítva.

A férfi lábbelinek való anyagot jórészt Törökországból szereztek be. A törökországi feldolgozott bőrök közül Erdélyben leginkább a kordován, a szattyán, a bagariabőr terjedt el. A bagariabőrt halzsírral és nyírkátránnyal itatták, ami annak átható szagot kölcsönzött. Vörös és fekete színben került feldolgozásra. A szattyán kecske- és juhbőrből előállított finom bőr. A kordovánnak az anyaga vastagabb kecskebőr, vörös, sárga, fekete színben használatos.⁶⁰ Az erdélyiek a bőryanagokat vagy Törökországból szereztek be, vagy készítésüket utánozták. Mivel szerették az élénk színeket, e bőrök kedvelté lettek mindennemű bőrkészítmény előállítására. A piros színt karmazsin szóval jelölték.

⁵⁶ A szárhegyi udvarháznál levő boltokban vadnak stb. [i. h.]. — Lupaş, i. m. 368, 371.

⁵⁷ EOE. VIII, 381, X, 345. — Cserei pótléka Apor P. Met. Trans. művéhez, 463.

⁵⁸ Teleki Mihály levelezése, IV, 7.

⁵⁹ Frecskay János, Találmányok könyve, I, 109.

⁶⁰ Frecskay J. Képek az iparos világból, 130.

Igy az Erdélyben készült török karmazsin csizma, papucs, kapca, saru, törökországi sárga kordovánból való öreg száras csizma, kapca, papucs, fekete kordovánból előállított csizma mellett valóban Törökországban varrott sárga szattyáncsizma, szófiai, nándorfehérvári csizma fordulnak elő. A török származás egyhangúságát a XVII. század második felében már a bécsi kapca élénkíti. A brassai kordován csizma is honi feldolgozásra utal.⁶¹ Az egyes inventariumok kordován, szattyán, bagariabőrök felhalmozásáról beszélnek. Ez azt mutatja, hogy a török bőröknek vagy azok utánzásának a közszükséglet kielégítésében nagy szerep jutott.

A férfiruhákban mutatkozó hatás jelentkezik a női ruhane-műeknél is. A boroszlói, lemergi posztóból való szoknya, a kara-siából készült hosszú ráncos szoknya⁶² mellett az összeírások bőven sorolnak fel egyéb külföldi anyagokból előállított szoknyákat. Ezek között van kanavác szoknya arany galanddal (aránylag keskeny s hosszú szalaggal) az alján, zöld virágos kamuka-szoknya, bagaziával bélelve, alól keskeny galand prémmel; Veres tarcenella (három-szorosan sodrott szálból nehéz selyem) szoknya.⁶³ Egy ismeretlen kolozsvári nőnek három szoknyája közül egyik tengerszín virágos atlac vállastul, arany prémmel rajta; virágos kamuka vállastul, arany prémmel; zöld kanavác váll nélkül. Egyik Haller-leánynak szoknyája fehér virágos ezüstös tabit, gyenge arany prémmel. Más tabit szoknyája zöld virágos, arany prémmel, a válla zöld bársony. A szoknya előtt az előruha, azaz kötény fehér fátyol skófiummal varrott, hollószínű kamuka.

A női ruhadarabok között a szoknya lévén a legfontosabb, az inventariumok ezt írják le legrészletesebben. Amennyiben a szoknya volt a leginkább divatálló, a XVII. század második felének ruhaízlését is szemlélteti. Anyáról leányra öröklődött, így a családi értékállománynak jelentős része, különösen ha drága díszekkel volt felékesítve.

A szoknya mellett említendők a kék gránát galléros menték,⁶⁴ az arany-ezüst skófiummal varrott és fekete bársony nyusztos női kozáksüvegek.⁶⁵ A süveggel takart haj már nyugati mintára is formálódott. Így Teleki Mihály Anna leányának német kontyáról tör-

⁶¹ EOE. EOE. 278—9, 329—31, 352, 384, 395, 443, 452, 460. Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásának regestruma i. h.

⁶² EOE II, 69, 182, 382, VIII, 287, 339.

⁶³ Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.] — A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.] — Lupaş, i. m. I. 373.

⁶⁴ Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302].

⁶⁵ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak stb. [i. h.].

ténik említés. A vendéghajak (paróka) sem hiányoztak.⁶⁶ Általában a nemzeti ruhahordás rovására a század végén már a nyugati nemzetközi ruha is fel-feltűnik. Apor István épen Apor Péter elsőszülött leányának kerestet Bécsben ruhát: gyermeknek való német öltözetet.⁶⁷

A folyamat tehát megindult s a következő században már a nők között is erősen tért hódított. Ennek jele már most az ezüstös nyelvű „árnyéktartó” (napernyő) és a legyező. A szobai legyezésre szolgáló szalma és lófark legyezők mellett szerepelnek a kerekded fára feszített festett vászon, az ezüstbe foglalt női legyezők. Zsidó legyezővel is találkozunk.⁶⁸ Csáky Mária egyik ezüst legyezőjében szerezsen kézbe fogott fehér darutoll, a másikban fekete structoll lengett. Ő már a következő század nagyúri női mintájára kis óraformára készített aranyos „szaglő”-val (illatszertartó) és rengeteg ékszerrel rendelkezett. Ezek között többszáz keleti gyöngyből összefűzött nyakláncok is voltak. Bornemisza Anna fejedelemasszony is nyolc aranyat küldött az erdélyi állandó követnek, kapitihának Konstantinápolyba, hogy rajtuk egy kevés gyöngyöt, zöld smaragdot vásároljon.⁶⁹

Nyugatról korán kezdett terjedni a kecske- vagy juhbőrből német módon, kötösen készült, magas sarkos⁷⁰ cipellő.⁷¹ Ennek használata utóbb is megmaradt. Anyagfelhasználás szempontjából említést érdemelnek a vetkező tafota (hálóing), körülötte keskeny csipkével, továbbá az aranyos cinadof lepedők.⁷²

A férfi és nőiruhákon kívül számos olyan ruhanemű, szobátárgyak és „más egyetmások” tűnnek szemünkbe, amelyek a lakásokban a család közös használatára szolgáltak. Ezek kiválasztásában sok gyakorlatiasság nyilatkozott meg, kiválogatván azt, ami a legalkalmasabb. E tárgyak egyben a családi és a mindennapi életre is rávilágítanak, érzékeltetvén az idegen beáramlást.

⁶⁶ Teleki Mihály levelezése. IV, 262. — Néhai Csáki Mária, asszony... clenodiuminak invent, [i. h.].

⁶⁷ Apor István, Kálnoky Sámuelnek, Kece, 1700. március 29. [Leveles; könyve, i. h.].

⁶⁸ Néhai Csáki M. asszony ... clenodiuminak invent. [i. h.]. — Inventarium universorum bonorum... circa curiam nob. Ozd. Sz. Petriensem, etc. [i. h.]. Apor I. Kolosvárt lévő egyetmáinak registr. [i. h.].

⁶⁹ EOE. XV. 151.

⁷⁰ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

⁷¹ EOE. VIII, 277, 329, 454.

⁷² Haller leány kelengyéje a XVII. század végéről [Radvánszky, i.m. II, 405].

A legértékesebb tárgyak közé tartozik a szőnyeg, amellyel a szoba padlózatait, asztalait vagy a falait díszítették. Az inventariumok a szőnyegeknek nagy tömegét sorakoztatják fel, ezek közül számos külföldről került be. A görögök perzsiái skárlát szőnyeget hoztak Erdélybe, úgyhogy a skárlát-szőnyeg, a portai selyemszőnyeg az egyes családoknál fellelhető.⁷³

Más tárgy a paplan. Bagaziával készített, karmazsin színű tafotával bélelt, továbbá köröskörül nyusztal bélelt tafota paplan, veres kamukával bélelt atlac paplan mellett⁷⁴ valódi tarka török paplannal vagy török kaftánból átalakított paplannal is találkozzunk.

A kaftán (felöltő köntös) tömegesen került Erdélybe. A fejedelem, a tanácsurak, az udvari előkelőségek, a portai követek a törököktől ünnepélyes alkalomkor ilyen kaftánokat kaptak ajándékba. Felvételük tehát a török előtt megtisztelés számba ment. Hordásukat megkönnyítette, hogy a kaftán hasonló volt a XVI. századbeli hosszú magyar dolmányhoz. Az urak tehát azt dolmány helyet is viselték.

A kaftán anyagánál fogva bélésnek is alkalmas volt, mint ahogy gránát női mente béléséül, paplanbéléséül fel is használták. Annál inkább alkalmas volt paplankészítésre. Zöld-fehér, veres-fehér-kék kaftánról szólnak az inventariumok. Aranyos selyem paplan-kaftánról is olvasunk. Apor István egyik kaftán paplana zöld síma tafota volt, a kerülete nyusztal bélelt.⁷⁵ Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy finom anyagánál fogva a kaftánból miseruhákat is készítettek, amelyeket Erdélyben is használtak. Még fel nem használt kaftánt is tartottak raktáron.

Szokott tárgy a tarsoly, akár mint kézitárgy, akár mint levelestáska. Veres angliai posztóból gazdag skófiúm-díszítéssel, aranyos kapcsos, csattos karika fogóval ellátott tarsoly, skófiúmmal varrott veres bagaria levelestáska⁷⁶ az erdélyieknek jó szokására figyelmeztet bennünket. Fontos irataikat ugyanis gondosan megőrizték. A levelestáda, amely szerződéseket, gazdasági iratokat őrzött, nem tette feleslegessé a magánleveleket tartalmazó tarsolyokat. Cseszeliczki Szilvásy Bálint leveles tarsolya az enemű tarsolyok művészi előállítását jól szemlélteti. Zsinórszerűen vezetett

⁷³ EOE. VIII, 386, 445. — Apor I. Kolozsvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. I, 375.

⁷⁴ Apor I. regestr. [i. h.].

⁷⁵ Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302—3]. — Lupaş, i. m. I, 372. — Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásainak regestruma [i. h.].

⁷⁶ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

díszítésén rózsák, bimbók, tulipán, szekfű vékony száraból kiágazó levelekkel váltakoznak. A zsinórzással körülvelt formák tömött hímzésűek, a hímzést több helyen letűzés díszíti.⁷⁷

A szobafelszereléshez tartozik a Portán vagy a Bécsben vett biztonsági zár-lakat. Apafinak a Portán vettek két török lakatot. A bécsi lakat-zár nagyon elterjedt.⁷⁸ A német zárnak az volt a tulajdonsága, hogy az ajtóbecsukáskor önmagától bezárult. A világító eszközök között lengyelországi vékony viaszgyertya, bécsi viaszból való szövétnek található. Ezek mellett lengyelországi öreglámpás, zsidólámpás, törökországi lámpás használata is kimutatható. Réz gyertyatartókat Bécsben is szereztek be.⁷⁹ Többször találkozunk olaszos, valószínűleg barokk-lábú asztalokkal, ami az egyeneslábú asztalok mellett mutatós változatosságot jelent. A török kárpit is használatos volt. Apafi Mihály egy török követ megvendégeléskor a palotát bagariára nyomtatott velencei aranyos kárpittal vonatta be.⁸⁰ A színes török kárpit használata mindenesetre hatásosan kiegészítette a szokásban levő szőr-, posztó-, vászon-, bőr-, szőr- vagy akár a selyem kárpit használatát is.

A szoba felszereléshez tartoztak a pohárszékekben elhelyezett tárgyak. Dancigi tálak és tányérok, nürnbergi ón-tányérok, bécsi virágos csészék, lengyel tarkás üvegpalackok, bécsi arany-ezüstös virágos poharak lendületet jeleznek az eddigi egyszerűbb ilynémű tárgyak mellett. Erdélyben szerették a fából, a pléhből, vasból, ritkábban az ezüsből, majd a század végén az aranyozott ezüsből készült asztali edényeket. Ezek tartására külföldről behozott anyagot is használtak fel. Így veres kordován bőrben tartott poharokról, skófiomos tányér-tartóról olvasunk.⁸¹

Különleges behozatali cikkek: elefántcsont láda, benne gyöngyökkel és gyűrűkkel; spanyolviasz, az eddigi viasz pecsét használatának kiszorítására; a postakürt, amellyel Bécsben kiránduláskor szórakoztak a nagyurak, maga Lipót császár-király is. Görög

⁷⁷ Az Erd. Nemz. Múz. Régiségtárában. Az ilyen táskákra nézve egyébként l. Palotay Gertrud, Törökös hímzésű bőrtáskák Erdélyben: Közlemények az Erd. Nemz. Múz. Érem- és Régiségtárából II/2 (1942), 261—79.

⁷⁸ EOE. XV, 209.

Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.]. — Jakó, i. m. 167, 169.

⁷⁸ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. L 371.

⁸⁰ EOE. VIII, 445. Czegei Vass György naplója, 42 [Magy. Tört. Eml. Írók. XXXV].

⁸¹ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. I, 373, 375.

szappan, velencei flastrom, bécsi fekete nádpálca, elefántcsont fésű is bekerült Erdélybe. Az utóbbit skófiummal varrott tartóba is helyezték.⁸²

Az udvarházakból nem hiányzott a kaloda, azaz fabilincs, amelybe a kezét és lábát szorították azoknak, akiket büntetni akartak. A jobbágyok büntetésekor általánosan használatban volt. A XVI. századtól kezdődően kimutatható, hogy káromkodásért, ünnepszegésért, részegeskedésért Erdélyben gyakran alkalmazták. A kalodával való büntetést a török gyakorlat is nagyon népszerűsítette. Teleki Mihályné erősen kikelt az ura ellen, hogy e kegyetlen török szokást alkalmazta.⁸³

A külfölddel való érintkezés velejárója az étkezésre gyakorolt hatás, a jezsuiták idejében lengyel, a Báthoryak alatt olasz ételek terjedtek el Erdélyben. Főleg sokféle fűszer került be, leginkább Bethlen Gábor korától kezdve. Emellett egyes különleges étel is feltűnik. Így, II. Rákóczi György lakodalmakor az asztal végén várfomára készített marcipán volt elhelyezve, amelyért Lengyelországban ezer forintot fizettek ki.⁸⁴

Főleg a törökországi ételek terjedtek el. A közvetlen kapcsolat révén török követek jöttek-mentek Erdélyben, erdélyi követek laktak állandóan a Portán. Az erdélyi állandó követ élelmezését a Portáról kapta, ami őt az ottani élelmezés utánzására csábította. 1612-ből ismeretes Ibrahim követ ellátása, amikor útja Kolozsváron vezetett át. A husneműeken (tehénhus, tyúkhus) kívül dió, mogyoró, mézes-vaj, hagyma, stb. szerepel az étrendjében.⁸⁵

Az erdélyiek rákaptak a serbetre, a törökök nemzeti italára. Amikor Evlia Cselebi török világutazó Erdélyben járt, és Apafi fejedelem a török vendéget megvendégelte, akkor kristályüveg és porcellán csészékben serbetet is szolgáltak fel. A fejedelemasszony 1670-ben serbetfőző üstöt vétetett a Portán. Bízatta Boér Zsigmond kapitihát, hogy tanulja meg a serbetfőzést, tudja meg, milyen citrommal jobb. A serbet tehát az inventariumban is szerepel. Így skatulyában rózsaserbet volt található, serbetivó kristály, csésze, serbetfőző findzsa tűnnek szembe.⁸⁶

⁸² Haller István házában Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [Erd. Nemz. Múz. lt. Korda iratok. Apor István es más Aporok]. — Lupaş, i. m. 369. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.].

⁸³ Teleki Mihály levelezése. IV, 262. — Kaloda-, kalitka-, pellengér-, dohányzás-, sólymászatra l. Biró V.: Történeti rajzok, Cluj-Kolozsvár, 1940.

⁸⁴ EOE. X. 359.

⁸⁵ A kolozsvári városi számadás-könyv megfelelő éve [Városi lt.].

⁸⁶ EOE. XV, 156. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak

A serbet miatt, valamint a szokásba jött kávé-ivás miatt szükség volt cukorra. Süvegnádmézőről olvasunk, Bécsből hozott ezüstgálya forma nádméztartó, kis ezüst kanállal szerepel Apor inventariumban. Apor a kávé felszolgálására a fatáblát Bécsben szerezte be. Apafinál a díván előtt négyszögletű apró asztalkák állottak, amelyekre ebéd után a kávé takták.⁸⁷ A csokoládé használata is terjedt.⁸⁸

Ismeretessé vált a pástétom. Teleki Mihály egyik leánya lakodalmára különféle formában készített pástétomokat, állatokkal, veres-zöld-fehér cifrázatokkal. A mintákat megtartották, mivel az eféle „sok pénzben szokott felkészülni”.⁸⁹ Kálnoky Borbála, az író Apor Péter felesége, nagy hozzáértését dicséri, hogy Anna moldvai fejedelemasszony inasát küldte hozzá, hogy őt cipósütésre megtanítsa. Amikor a fejedelemasszony őt erre felkérte, két edény serbetet és két szagos körtebefőttet küldött neki ajándékol. Az inas a cipósütés mellett a gyenge sütögetéseket, kürtöskalács, pástétom és több gyenge eledel készítését is megtanulta. Amikor egy év múlva úrnőjéhez visszatért, a fejedelemasszony, nagyon meg volt vele elégedve és Apornénak a tanításért emlékül két arannyal átszőtt selyemszövetet ajándékozott.⁹⁰ A német konyha térhódítását jelzi, hogy Apor István egy német tisztől árpából készült gyöngykását kért, olyat, aminőt a németek esznek. Német vendégei kedvéért német szakácsot is tartott.⁹¹

Bár Erdély gyümölcsben bővelkedett és terméséből kivitelre is jutott, mindamelllett a törökországi gyümölcsök is elterjedtek. Gyulay Tamás kapitihá Bornemisza Anna fejedelemasszonynak gránát almáját, naracsfát szállított, a fejedelemnek meg pomagránátot küldött. A tengeren túl termelt gyümölcsfákat is keresett.⁹²

Erdélyben népszerűvé vált növényé lett a kukorica. Az erdélyiek ezt törökbúza néven ismerték és ismerik ma is, világos jeléül annak, hogy a kukorica ide Törökországból származott át. Ter-

registr. [i. h.]. Haller István házában Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [i. h.].

⁸⁷ Radvánszky, i. m. I, 19.

⁸⁸ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

⁸⁹ Inventarium univers. bonorum... circa. curiam nob. Oz Sz. Peteriensem [i. h.].

⁹⁰ Szádeczky Lajos, Apor Péter verses művei és levelei, II, 109, 158 [Magy. Tört. Eml. Írók].

⁹¹ Apor Péter, Met. Trans. 320. Apor István, Markónak. Kece, 1693. április 28. [Erd. Nemz. Múz. It, Bánffy Rok. It. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

⁹² EOE. XV, 209, 261—2.

mesztése eleinte nehezen haladt. Így Teleki Mihály egy tó körüli dombon termelt csak törökbúzát, Apor István nagykiterjedésű birtokain sehol sem találunk kukoricát. A jobbágyság a törökbúzát annyira megkedvelte, hogy sok helyen a búzavetéssel is felhagyott, hogy helyébe törökbúzát vessen. Az országgyűlés úgy találta, hogy ebből a földesurak részére nagy kár származik, amennyiben a búzát és mellette a bort tartották általában a legértékesebb terménynek. Az országgyűlés megtiltotta tehát, hogy a jobbágyok a földeket kukoricával vessék be. A kertben azonban vethettek a földesurak kára nélkül.⁹³

Idesorozható, hogy egyes keleti állatfajok is feltűntek Erdélyben. Így a tengeri fekete nyúl, az indiai tyúk, a páva, a gyöngytyúk.

A növények sorába tartoznak a virágok, amelyek külföldről is kerültek be Erdélybe, főleg Törökországból. A török kertek igen szépek voltak, ami az ő zárt családi életüknek természetes következménye. A tulipán, a nárcisz, a jácint általánosan emlegetett török virágok. Ilyen virágokat az erdélyiek is megkedveltek, a Törökországba járó erdélyi követek ugyanis a török kertekben gyönyörködhettek. Az erdélyi asszonyok is kedvelték a virágokat. Így Veér Judit Kemény János fejedelem feleségének violákat ajándékozott, Bornemisza Anna fejedelemasszony ebesfalvi kertjében is szép virágok nyiltak. Apor István feleségének, Farkas Zsuzsannának, Bécsből küldött kerti vetemény- és virágmagvakat. A Bécsbe felránduló erdélyi asszonyok megfigyelték a palotákkal szorosan összefüggő parkok virágait. Ezek nem voltak mindig különlegesek. Így Dániel Zsófia Schwarzenberg herceg kertjét látva megjegyezte, hogy annak virágait ő kihányná a kertjéből.⁹⁴

A kertek nyújtotta üdülés a szórakozásokra tereli a figyelmet. Idevág a dohányzás, amely Erdélyben is meghonosodott. Eleinte szórványosan, Apafi fejedelemsége óta azonban általánosabbá lett. Az országgyűlés védekezett terjedése ellen (1670, 1683, 1686, 1688, 1688) a ráköltött pénz és az okozott tűzkárok miatt. Az erőlködés azonban hiábavalónak bizonyult. Nem is lehet rajta csodálkozni, amikor az 1689-i országgyűlés szerint az ellenőrző tiszteknek, miközben a dohányzás miatt a szegény emberek marháit elhajtották, a szájukban volt a pipa. A tiltó rendelkezések tehát idővel elvesztették hatályukat. Már 1682-ben Apafi fejedelem Vajda László

⁹³ Inventarium univers. bonorum... circa. curiam nob. Ozd. Sz. Peteriensem etc. [i. h.]. — EOE. XVIII, 586.

⁹⁴ Teleki Mihály levelezése. II, 61, 64. — Apor István Tatrosi Mihálynak, 1698. november 6 [Leveles könyve i. h.] Kelemen Lajos, Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez, Kolozsvár, 1913. 235.

postamesternek és Apor István kincstartónak, aki az erdélyi harmincadot bérletben tartotta, tizenhárom lóteher tubákot, azaz dohányt ajándékozott. Ezt a tömösi szoroson bejáró kereskedőktől rablógyilkos, utóbb kézrekerült, tolvajok vették el.⁹⁵ 1688-ban a vámon egy mázsa tubák jött be, Apor Istvánnál is zsákban állott a dohány. Szórakozási eszköz volt a francia kártya is.⁹⁶

Ide tartozik a vadászat, bár a szántóföldekre járó vadakat is pusztították. Emiatt a jobbágyok is a vadászok közé álltak, közben azonban eltiltották őket attól, hogy puskával és törrel vadásszanak és hogy agarat tartsanak.⁹⁷ Akkor a vadászat célja inkább az volt, hogy a vadat élve fogják meg. A vadászat tehát nemesebb feladatot oldott meg és több örömet, izgalmat okozott, mint ma. A vadakat sólyommal, kifeszített hálóval fogták meg, a veszedelmesebbeket meg golyóval pusztították. Német hatásra akkor terjedt el a serét, amely romboló hatása miatt a testben nagyobb károkat okozott. Vadászatra való flintáról, vadra való lengyel puskáról olvassunk az ingóság-összeírásokban.⁹⁸ Apor István kőből való serétöntőt, golyobisöntőt rendelt Bécsből, továbbá serét-puskapor tartó bádogzacskót. Olyant, milyent Bécsben a nagy emberek szoktak használni.⁹⁹

A vadászat visz rá bennünket a közlekedés gondolatára, amennyiben a nagyobb távolságokra lóháton vagy kocsin kellett az embereknek járniuk. A ló is, kocsi is nemcsak erdélyi eredetű, külső országokból is kerültek be azok Erdélybe, hogy a hazai állományt szépítsék vagy kiegészítsék. A külföldi ló behozatalának gazdasági és katonai vonatkozásai is vannak, amennyiben a ló e tereken nagy szerephez jutott. A ló a gazdaságban kiegészítő, a hadban mintegy bajtárs számba ment. Nem csoda tehát, ha a gazdák szeme állandóan rajtuk csüggött, Így Teleki Mihály leveleiben állandóan lovai gondozására serkentette szolgálait és családtagjait.

Az erdélyiek különösen kedvelték a török lovat, A török ló tajtékos, nyugtalan szájú, magasan költ nyakú, vékonyinú,¹⁰⁰ így katonák előtt nagy tekintélye volt. Bethlen Gábor és a Rákócziak többször vásároltak török lovakat. Apafi fejedelemnek is vettek

⁹⁵ Apor István adománylevele kelt, Fogaras, 1682. április 28. [Erd. Nemz. Múz. lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

⁹⁶ Bucskai Süveges István 1688. április 6-án kiállított számadása [i. h.]. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. i. h.

⁹⁷ EOE. XIV, 331.

⁹⁸ Lupaş, i. m. I, 371. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

⁹⁹ Apor István Tatrosi Mihálynak 1698. november 6 [Leveles könyve i. h.].

¹⁰⁰ Takáts Sándor, Rajzok a török világból. II, 241.

ilyen lovakat a Portán. Az ő megbízásából Apor István megnézte a lovakat, amelyeket a görögök Medgyesre hoztak, de azokat sem mirekellőknek találta. Ígérte tehát, hogy kimegy Hosszúmezőre (Câmpulung) és ott vesz paripát a fejedelemnek. Előzőleg I. Rákóczi György havasalföldi lóvásárlásról is tudomásunk van.¹⁰¹ Amikor Apafi fejedelem Érsekújvárnál a török fővezérnél megjelent, tollas magyar kalapot viselt és arab ló hátán ült. A török ló mellett a német ló, a német hám is feltűnt Erdélyben. Német hintóba való vánkos, német ló mellett tartott német lovas szerepel Apor és Teleki inventariumaiban.

A lovak felöltöztetésében keleti és nyugati hatások egyaránt érvényesültek. Török ezüsből csinált aranyos kantár mellett „sutun járó”, jó ónozatú spanyol-, továbbá német és kármány zabola nevekkal találkozunk.¹⁰² A feldolgozáshoz szükséges vas részben Erdélyből (vajdahunyadi-, torockói vas) való volt, részben külföldről került be. A külföldi és az erdélyi vasat gazdasági eszközök készítésére is felhasználták. Így olvasunk torockói, medgyesi, besztercei, segesvári kapáról, más országból hozott kapáról, kaszáról. Külön megnevezésben találjuk a magyarországi vasat, névszerint a csetnekit (Gömör-megye). Ismeretes volt a demecki (dömöcki, azaz damaszkuszi) vas, a bécsi acél.¹⁰³

A ló felszereléséhez tartozott a nyereg. Az ingóság-összeírásokban szereplő nyergek keleti típusúak. A keleti nyergek a lovasember évezredes tapasztalatait egyesítik szerkezetükben. Két nyeregdeszkára épülő két kápa alkotja alapjukat, részeit szíjazással erősítették egybe. A ló hátára csak egy-egy ponton feküdt rá és így egyaránt kímélte a lovat és a lovast. A nyugati-lovagi nyergek ezzel szemben két, villás kápájukkal szinte lefogták a ló szabad mozgását. Az erdélyi nyergek tehát csak kápájuk, a nyergek feje formájában és díszítéseikben tértek el egymástól. Ilyen díszítés a caprag, vagy másképen cafrang. Töltött sálya posztóból való, ezüst fonalas török cafrang elnevezések jönnek elő. Karmazsin angliai cafrangot is találunk, amelyen aranyozott fonálból négy virág ékeskedett.¹⁰⁴ Az inventariumokban szereplő nyergek: magyar nyereg zöld bársonnyal borított, ezüst kengyellel;¹⁰⁵ török nyereg ne-

¹⁰¹ EOE. XV, 207, 537. Meteş, i. m. 159. — Török tört. írók. III. 326. — Lupaş, i. m. I, 361.

¹⁰² Kermán (Karamán), Kármány-ország Ázsiában.

¹⁰³ EOE. VI, 154, VIII, 290, 295, 346, 403.

¹⁰⁴ Jakó, i. m. 168. — Apor István Kolozsvárt levő egyetmásinak regestr. [i. h.].

¹⁰⁵ Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái registroma [i. h.].

mezestől (takaró)¹⁰⁶; török nyereg szederjes posztóval borítva, kápája skófiummal varrott;¹⁰⁷ román nyereg;¹⁰⁸ murát nyereg;¹⁰⁹ kurtány nyereg zöld bársonnyal borított kerek kápájú;¹¹⁰ ezüstös-aranyos cáfával borított kurtán nyereg. Az utóbbi veres angliai posztóval borított, a vánkös szélén ezüstös-aranyos fonállal, virágokkal varrott fiókkal,¹¹¹ tatár nyereg.¹¹²

A ló dísze a szügyelő. Ilyen is előfordul, majcos török ezüsből arany boglárok rajta.¹¹³ Keleti származású a lovaglászkor használt kengyel. Rendes kengyelvas, egypár ezüst-aranyos kálmán (kármány) kengyel szerepel. Az egyikén vastag karmazsin-szűj, selyemzsinór rajta, aranyos oldalbőrrel.¹¹⁴ A ló fékezésére szolgált a sarkantyú. Török ezüsből készült sarkantyúval találkozunk.¹¹⁵ Skófiumos patkóverő tokról is történik említés.

A lovaskatona járuléka a kard. Magyar formára csinált kard, lengyel kard sajátos kardmarkolattal voltak Apor tárgyai között Lengyelországból általában élénk volt a fegyverbehozatal. I. Rákóczi György fejedelem 1640-ben embereit küldte Dancigba fegyvervásárlás végett. Ezek ott puskák mellett magyar mintájú páncélrészeket is vásároltak erdélyi ökörbőr és kéneső fejében.¹¹⁶ Használatban volt még a nyíl is. Teleki Mihály, amikor Kemény János fejedelem mellett felült, magához kérte a tegezt, amelyet Bornemisza Kata atyja a töröktől kapott ajándékba.¹¹⁷ A harci tegeztől különbözött a díszül szolgáló tegez. II. Rákóczi György lakodalmakor tegzesek vonultak fel ébenfából készült nyilakkal. A lakoma alkalmával az urak, akik az emelvényen a fejedelmi párt kiszolgálták, ébenfa pálcákat tartottak a kezükben.¹¹⁸

Egyéb fegyverek: a török balta, nyele cápás-ezüstös; a török pallos, veresbársonyos fehér szűj rajta; pallos lengyel markolattal. Használatban volt a hosszúcsövű flintaforma Stucc (Stutze-ból), a terseni (tescheni) puska, továbbá a rövidcsövű karabély, így a

¹⁰⁶ Teleki Mihály levelezése. II, 190.

^{107–9} L. a ¹⁰⁵ jegyzetet.

^{110–11} Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹¹² Haller István házánál Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [i. h.]. — A nyergekre I. László Gyula, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: Arch. Hung. XXVII.

¹¹³ Lupaş, i. m. I, 370.

¹¹⁴ EOE. II, 71. Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹¹⁵ Lupaş, i. m. 371.

¹¹⁶ EOE. X 264.

¹¹⁷ Teleki Mihály levelezése. I, 390.

¹¹⁸ EOE. X. 359—60

janicsár-karabély.¹¹⁹ Apafi Mihály érsekújvári vonulásakor a katonák kezében öt-hat kézipuskán kívül egy-egy talián karabin (karabély) forgós puska is volt látható.¹²⁰

Színes tehát az a kép, amely az ingóság-összeírások alapján szemünk elé tárul. Egyházi felszerelésekre, zenére, könyvekre, orvostudományra, továbbá ruházkodásra, házfelszerelésre, gyakorlati eszközökre, gazdaságra, szórakozásokra, ételneműekre, vadászatra, iparra, kereskedelemre, stb. találunk bőséges anyagot. Ez anyag közül csak a külföldi származásúakat kísértük figyelemmel, hogy szemlélhető legyen az a művelődési hatás, amely Erdélyben jelentkezett. Ez adatokból is nyilvánvalóvá válik, hogy az erdélyiek nem zárkóztak el a haladás előtt. Meghonosították azt, ami külföldről számukra előnyös volt, anélkül azonban, hogy hazai szokásait elhanyagolták volna. Érdeemes feladatot old meg tehát az, aki ilyen irányban mélyreható kutatómunkát végez.

¹¹⁹ Lupaş, i. m. I, 369. — Jakó, i. m. 162—3, 167. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹²⁰ Török történetírók. III, 326.